

FIZIKA KAFEDRASI

Fizika II

2019

QATTIQ JISMLAR FIZIKASI

11 - ma'ruza

K.P.Abduraxmanov, V.S.Xamidov, M.F.Raxmatullaeva

TÁBIYIY HÁM ANÍQ PÁNLER KAFEDRASÍ

Fizika II

2023

QATTÍ DENELER FIZIKASÍ

11 – lekciya. Qattı deneler fizikası.

Qaraqalpaq tiline awdarmalagan S.G. Kaypnazarov

Lekciya rejesi

Qattı denelerdiń kristallıq dúzilisleri.

Baylanıs kúshleri.

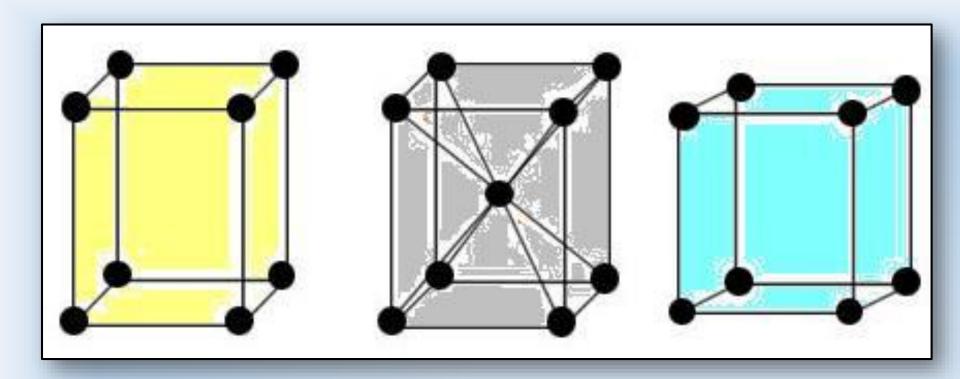
Erkin elektronnıń energetikalıq qáddileri.

Kristallardıń zonalıq teoriyası.

Zonalıq teoriyada metallar, yarım ótkizgishler hám dielektrikler.

Qattı deneler ózleriniń dúzilis qásiyetlerine qarap tómendegi túrlerge bólinedi.

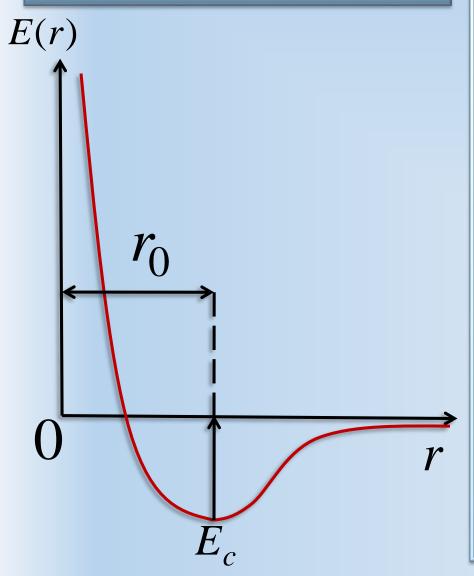
- Amorf zatlar, qandayda bir anıq kristallıq dúzilislerge iye bolmağan zatlar;
- Polikristall zatlar, bólek dana dana yaki kishi zonalı kristallıq dúzilislerden quralgan boladı. Hár bir dana – dana dúzilisler anıq kristall dúzilislerden ibarat bolip, olardın qonsı zonalardağı ólshemi hám orientaciyaları pútkilley ıqtıyarıy boladı.
- Monokristall zatlar, olardın atomları kenislikte tártipli jaylasqan boladı hám kristall pánjere dep atalatuğı n úsh ólshemli dáwirli dúzilisti quraydı.

Qattı denelerdiń kristall pánjereleri súwrette keltirilgen tártipli dáwirli dúzilisler modelleri arqalı súwretlenedi. Kristall pánjerede kristall boyınsha dáwirli tákrarlanatugın elementar yacheykanı ajratıw múmkin.

- Kristall pánjerede atomlardiń oraylari jaylasqan noqatlar – túyinler, olar arasındağı zonalar túyinler aralıq zonalar dep ataladı.
- Elementar yacheykadağı bárshe atomlar elementar yacheykanıń bazisi dep ataladı.
- Elementar yacheykanı xarakterlew ushın, ulıwma halda altı shamanı kiritiw zárúr: elementar yacheykanın úsh qabırgası ham olar arasındagı úsh müyeshler. Bul shamalardı elementar yacheykanın parametrleri, a, b, c kesindilerdi bolsa, kosher birlikleri dep ataydı.

Atomlar arasındağı ózara tásir energiyasınıń aralıqqa gárezliligi

- •Salıstırmalı úlken aralıqlarda tartısıw kúshleri (F_m) payda bolıp, bóleksheler arasındağı aralıq qısqarıwı menen tez arta baslaydı.
- •Salıstırmalı kishi aralıqlarda iyteriw kúshi (F_u) payda bolıp, r aralıq qısqarıwı menen tartısıw kúshine salıstırmalı jánede tezrek arta baslaydı.
- •Málim bir $r = r_0$ aralıqta iyteriw kúshleri tartısıw kúshleri menen teńlesedi hám nátiyjede juwmaqlawshı ózara tásir kúshi F nolge aylanadı, ózara tásir energiyası úsh minimal mániske erisedi. Sol sebepli, r_0 aralıqqa jaqınlasqan bóleksheler halatı bekkem teń salmaqlılıqtağı halatqa aylanadı. Bólekshelerdiń bir-birine salıstırmalı r_0 aralıq penen qatań tártipte jaylasıwı,

tuwrı ishki dúzilisli qattı dene quralıwına

alıp keledi.

Zatlardıń qattı dene halatına ótiw imkaniyatı, qurawshı bólekshelerdiń bir-birine jaqın aralıqqa jaqınlasıwında, olar arasında payda bolatuğın baylanıs küshlerine ğárezli. Bunday bóleksheler, ádette atom, ion hám molekulalar esaplanadı.

Qattı deneniń bekkem pánjereli sisteması payda bolıwı ushın bóleksheler arasında eki qıylı kúsh tásir etiwi kerek:

- bólekshelerdiń bir-birinen uzaqlasıwına tosqınlıq etiwshi tartısıw kúshleri;
 - bólekshelerdiń bir-birine qosılıwına qarsılıq etiwshi iyteriw kúshleri.

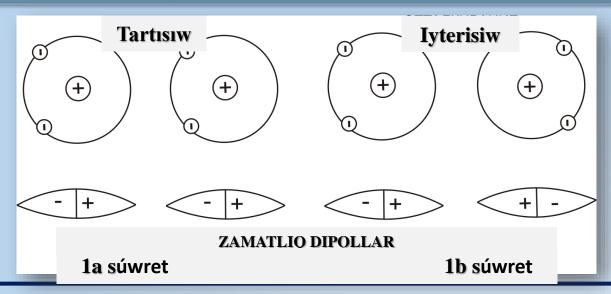
Van-der-Vaals kúshleri

- Qálegen atom hám molekulalar arasında payda boliwshi uliwmaraq koriniste bolgan baylanıs kúshleri - Van-der-Vaals kúshleri. Uliwma halda Van-der-Vaals kúshleri ózine dispersiyalı, orientaciyalı hám indukciyalı tásir kúshlerin qamtıp aladı.
- Van-der-Vaals kúshleri birinshi bolip qattı faza halatında bolgan real gazlar halat teńlemesine kiritilgen edi.

$$\left(p + \frac{a}{V_m^2}\right)(V_m - e) = RT$$

bul jerde a hám b – qosımsha ağzalar, qattı halattağı real gaz molekulaları arasındağı tartısıw hám iyteriw kúshlerin esapqa alıw ushın kiritilgen, b – molekulalardıń ózi iyelegen kólemi, a – molekulalar arasındağı tartısıw kúshi.

Dispersiyalı tásir kúshler

- Waqıttıń ayrım zamatlarında elektronlar keńisliktiń málim noqatlarında jaylasıp, birden tez ózgerip turatugi n elektr dipolların payda etedi.
- Eki geliy atomları jaqınlastırılganda bul atomlar elektronları háreketinde («korrelyaciya») muwapıqlıq ornatıladı, nátiyjede atomlar ortasında ózara tásir kúshleri payda boladı. Bunday kúshler eki qıylı xarakterge iye boladı:
- egerde elektronlar atomlardıń keri tamanlarına toplanıwı muwapıqlassa (1a-súwret), tartısıw kúshleri payda boladı;
- egerde elektronlar atomlardıń bir tamanlarına toplanıwı muwapıqlassa (1b-súwret), iyteriw kúshleri payda boladı

Dispersiyalı tásir kúshler

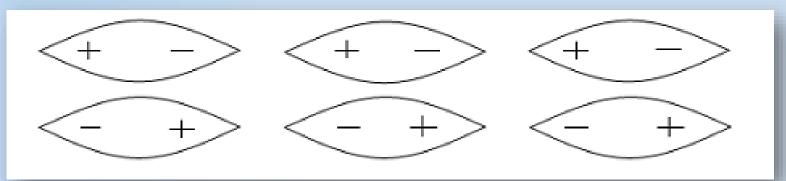
 Elektronlardıń muwapıqlasqan háreketi nátiyjesinde payda bolatuğın baylanıs kúshleri dispersiyalı kúshler dep ataladı hám tómendegishe ańlatıladı:

$$U_{\partial} = -\frac{3}{4} \frac{\alpha^2 I}{r^6}$$

- bul jerde lpha bóleksheniń polyarlanıwı,
- I- bólekshelerdiń qozdiriliw energiyasi,
- r dipollar arasındağı aralıq.

Orientaciyalı tásir kúshler

Eger molekulalar turaqlı *M* – dipol momentine iye bolsa, yağnıy polyarlı bolsa, ol halda olar arasında elektrostatikalıq tásir kúshleri payda boladı, nátiyjede sistemanıń energiyası kemeyiwine gárezli túrde molekulalar qatań tártipte jaylasıwga umtıladı.

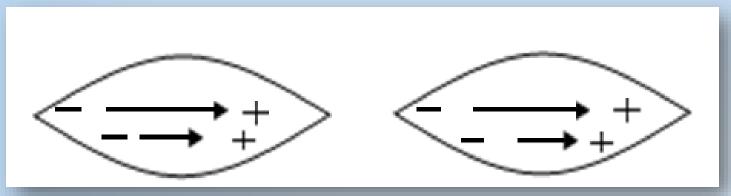

Tómen temperaturalarda molekulalar tártipli bagıtqa tolıq iye bolsa, ózara tásir energiyası tómendegi qatnas penen anıqlanadı:

$$U_{op} = -\frac{M^2}{2\pi\varepsilon_0 r^3}$$

Indukciyalı tásir kúshler

 Kúshli polyarlanıwga iye bolgan polyarlı molekulalarda qońsı molekulardıń turaqlı dipoli maydanı tásirine qosimsha dipol momenti payda boliwi múmkin.

 Birinshi molekulanıń turaqlı dipoli hám ekinshi molekulanıń indukciyalangan dipoli arasındagı ozara tasir natiyjesinde juzege keletugi n ozara tartısıw energiyası tomendegi qatnas penen anıqlanadı

$$U_{ind} = -rac{lpha\mu^2}{\gamma\piarepsilon_o^2}rac{1}{r^6}$$

Ionlı baylanıs

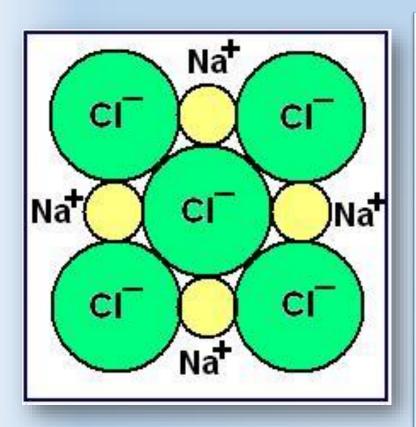
Siltili metallar hám galoidlar atomları arasındağı baylanıs tómendegishe boladı.

Áwel metall atomınıń elektronı galoid atomına ótedi, nátiyjede metall oń zaryadlı ionga, galoid atomı – teris zaryadlı ionga aylanadı. Bul oń hám teris ionlar Kulon tásir kúshi menen tásirlesedi. Bunday baylanıs ionlı yaki polyarlı baylanıs dep ataladı.

Ionlardıń tartısıw energiyası tómendegige teń:

$$U_{T} = -\frac{q^{2}}{4\pi\varepsilon_{0}r}$$

Ionlı baylanıs

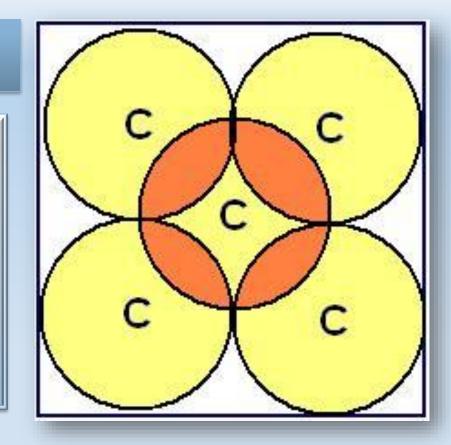

- Xlorlı natriy.
- Natriy silti metalı atomları
 ózleriniń valent elektronların
 galogen xlor atomlarına uzatadı.
 Payda bolgan on ham teris ionlar
 arasındağı elektrostatikalıq
 tartısıw kushleri esabına xlorlı
 natriy kristalı payda boladı.

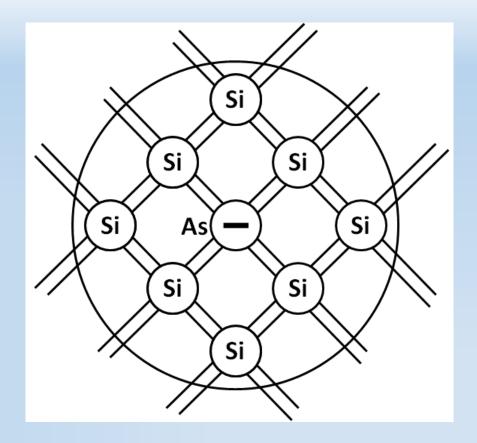
Kovalent baylanıs

Almaz

Uglerodtiń neytral atomlari, elektron bultlardiń tutasiwi esabina, almaz kristalin payda etedi.

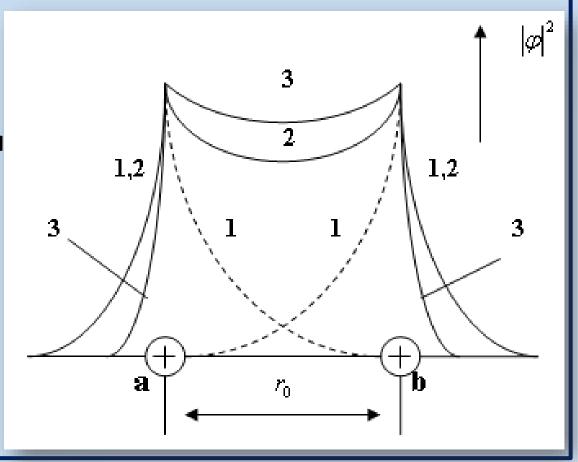
Yadrolar arasındağı keńislikte elektron bultlar tığızlığınıń artıwı sistema energiyasınıń kemeyiwine hám atomlar arasında tartısıw kúshlerin júzege keltiredi hám kovalent baylanıstı payda qıladı.

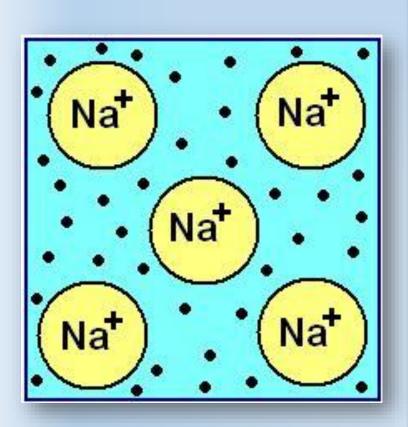
Kremniy, germaniy kristallarında elementar ketekshedegi atom valent baylanıstı tórt jaqın qońsı atomlar menen payda qıladı. Sol tórt kovalent baylanıslardı payda etiwshi hár eki elektron qarama-qarsı spinlerge iye boladı.

Atomlardıń bir-birine jaqınlasıwı menen elektronlardıń basqa atomlarga ótiw itimalı artadı hám bul atomlardıń elektron bultları bir-birin tosa baslaydı. Atomlardıń keyingi jaqınlasıwında bultlardıń tosılıw dárejesi hám elektronlardıń almasıw jiyiligi asıp baradı, 1 – elektronnıń a- atomga, 2 -elektronnıń e - atomga tiyisli ekenligi óz kúshin jogaltadı

Solay etip, bul halatta elektronlar bir waqıtta eki yadroğa tiyisli boladı hám olar ulıwmalasqan esaplanadı.

Metall baylanıs

Natriy

silti natriydiń valent elektronları óz atomların taslap ketedi hám oń ionlar elektron «suyıqlıqqa» shóktirilgen halatta boladı.

- Metall atomlarında valent elektronları yadro menen kúshsiz baylanısqan esaplanadı. Metall qattı dene halatına iye bolganda, atomlar bir-biri menen júdá jaqın jaylasıwı sebepli, valent elektronlar oz atomların taslap, kristall pánjere boylap erkin háreket qılıw imkaniyatına iye boladı. Nátiyjede kristall pánjerede teris zaryadlardın bir tekli bolistiriliwi payda boladı hám túyinler arasındagı kenisliktin úlken boliminde elektronlardın ortasha tıgızlıgı ozgermewi baqlanadı.
- Metall kristall pánjeresindegi baylanıs oń ionlardıń elektron gaz benen ózara tásiri nátiyjesinde payda boladı. Oń ionlar arasındağı elektronlar yadrolardıń bir-birine tartısıw hám iyterisiw kúshlerin teń salmaqlılıqqa keltiredi. Basqa tárepten, ionlar arasındağı aralıq kemeyiwi menen tartısıw kúshleri arta baslaydı.

Bólek atomdağı elektronnın halatı tórt kvant sanları menen anıqlanadı:

- n bas kvant sanı stacionar halattağı atomnıń energiyasın anıqlaydı.
- I orbital kvant sanı elektron háreket mugdarının orbital momentin anıqlaydı. <math>L = 0,1,2...(n-1)
- m_I magnit kvant sanı elektron háreket mugdarı orbital momentinin orientaciyasın anıqlaydı.
 m_I = -l, -(l-1)...0,1,2...(l-1), l
- S spin kvant sanı tańlangan bagıtqa salıstırganda háreket mugdarının menshikli momenti orientaciyasın anıqlaydı.
- S = +1/2, S = -1/2

Bárshe basqa kvant sanlarınıń qálegen mánislerinde orbital kvant sanınıń mánisi

I = 0 ge tuwrı keletuğı n halatlar S - halatlar dep ataladı;

l = 1 bolgan halatlar – p - halatlar dep ataladı;

I = 2 bolgan halatlar – d - halatlar dep ataladı;

I = 3 bolgan halatlar – f - halatlar dep ataladı hám t.b.

•
$$I = 2$$
 $d - halat$

•
$$I = 3$$
 $f - halat$

Atomdagi elektronlardiń energetikaliq spektri diskret.

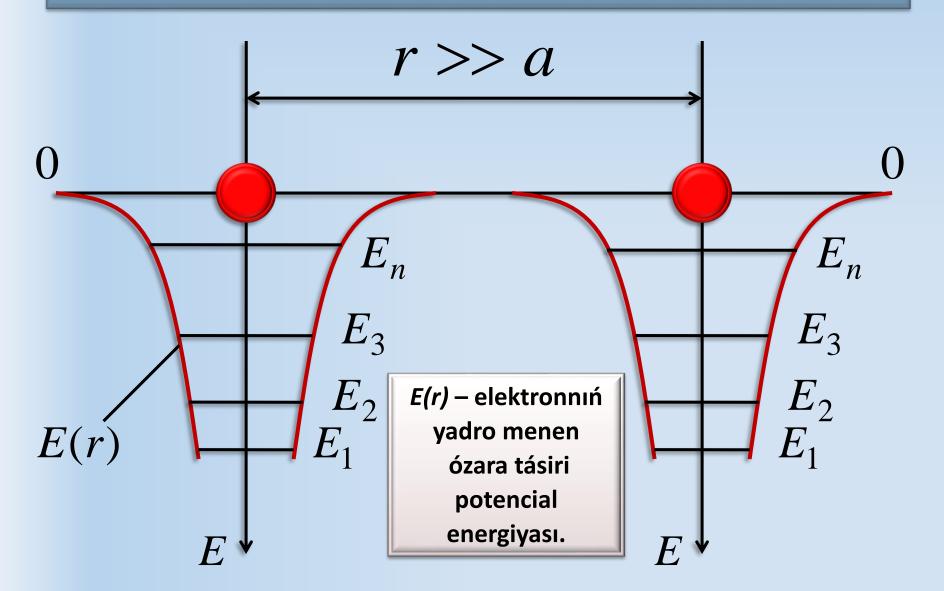
- S energetikalıq qáddiler aynımagan qáddiler, sebebi bul qáddilerge tek bir elektron halatı tuwrı keledi.
- R energetikalıq qáddiler 3 ese aynığan boladı hám olarğa elektronlardıń 3 halatı tuwrı keledi:

$$l = 1$$
, $m_l = -1,0,1$.

Hár bir energetikalıq halatqa eki elektron jaylasıwı ruxsat etilgeni ushın, *R* - energetikalıq qáddilerdiń tolıwı ushın 6 elektron kerek boladı.

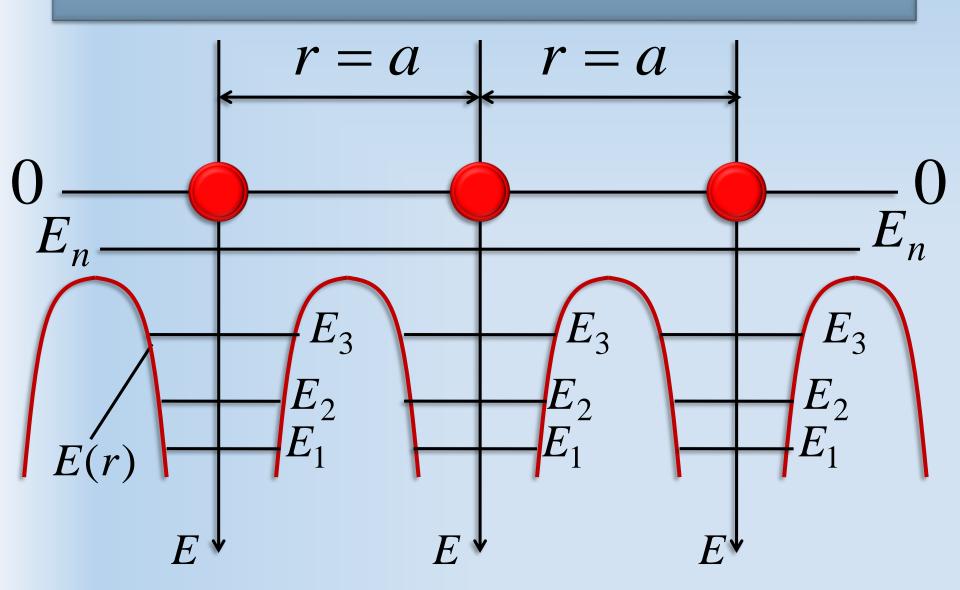
Ulıwma halda orbital kvant sanlı qáddi (2/ + 1) ese aynığan boladı hám onda 2(2/ + 1) elektronlar jaylasıwı mümkin.

Bir – biri menen ózara tásirde bolmagan atomlar elektronlarının energetikalıq halatları

- N natriy atomın kristall pánjere kórinisinde jaylastıramız hám baslanıwda olar arasındağı aralıqtı atomlar maydanı bir biri menen tásir sheńberinde bolmaytuğı n túrde tańlaymız(r >> a)
- Bul halda elektronlardıń energetikalıq halatları tap bólek atomlar elektronlarınıń energetikalıq halatlarına uqsagan boladı. Súwrette eki natriy atomının energetikalıq sızılması keltirilgen. Atomlardıń hár biri kóbiktárizli potencial shuqırlıq kórinisine iye hám bul shuqırlıq ishine 1s, 2s, 2p, 3s energetikalıq qáddiler jaylasqanlığı súwretlengen. Natriydiń 1s, 2s, 2p energetikalıq qáddileri elektronlar menen pútkilley tolgan. 3s qáddi yarmına shekem tolgan, 3s ten joqarıga jaylasqan energetikalıq qáddiler bos. Súwretten kóriniwinshe, natriydiń bólek turgan atomları, qalınlıgı $r \gg a$ potencial tosqinliq penen ajralip turipti, bul jerde a – kristall pánjere turaglisi.

Bir – biri menen ózara tásirde bolgan atomlar elektronlarının energetikalıq halatları

Súwretten kóriniwinshe, qońsı atomlardı ajratıwshı potencial sızıqlar bir-biriniń ústine bir bólimi túse baslaydı hám 00 – nolinshi energetikalıq qáddiden tómende jaylasqan juwmaqlawshı iymek sızıqtı payda qıladı. Solay etip, atomlardıń bir - birine jaqınlasıwı potencial tosqınlıqqa eki qıylı tásir ótkizedi:

tosqınlıqtıń qalıńlığın pánjere turaqlısına shekem kemeytedi hám biyikligin páseytedi.

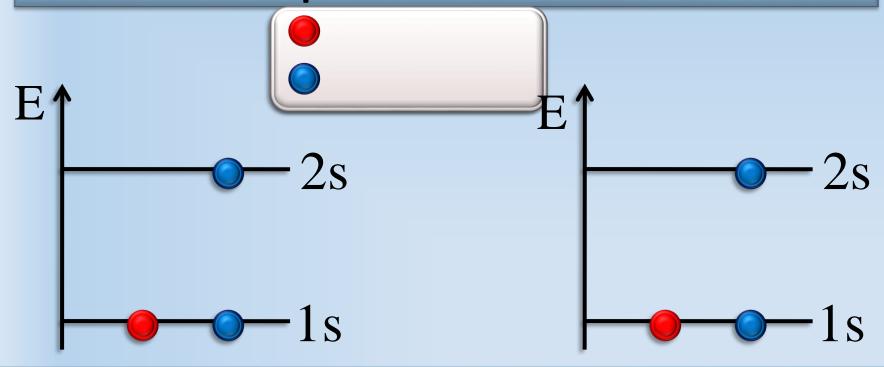
3s qáddiniń valent elektronları ámelde bir atomnan ekinshisine tosqınlıqsız ótiwi mümkin. Sol halattı valent elektronlarınıń elektron bultı xarakteri de kórsetip turıptı. Bul hádiyse kristall pánjerede elektronlardıń tolıq ulıwmalasıw hádiysesi dep ataladı.

- 1. Qońsi atom yadrosi basqa atom elektronlarin tartiwi nátiyjesinde bólek atomlar elektronlarin ajratatugin potencial tosqinliq biyikligin páseytedi.
- 2. Atomlar bir birine jaqınlasqanda elektron qabatlar bir - birin tosıwı júz beredi, nátiyjede elektronlar háreketi xarakteri sezilerli ózgeredi.
- 3. Atomlardıń jaqınlasıwınan potencial tosqınlıqtıń keńligi hám biyikliginiń keskin kemeyiwi nátiyjesinde kristall pánjereniń tek valent elektronları emes, bálkim tómengi qáddilerde jaylasqan elektronları da erkin háreket qılıwı múmkin.
- 4. Elektronlardıń ózara tutasıwı tásiri kvant tábiyatına iye boladı hám ol elektronlardı bir - birinen parq qıla almaw nátiyjesi.

Kristallarda energetikalıq zonalardıń payda bolıwı

Qattı denelerdiń zonalıq teoriyası — kristallarda elektronlardıń energetikalıq spektriniń kvant teoriyasın, bul teoriyaga tiykarlanıp energetikalıq spektr izbe-iz jaylasqan qadagan etilgen hám ruxsat etilgen energetikalıq zonalardan quraladı.

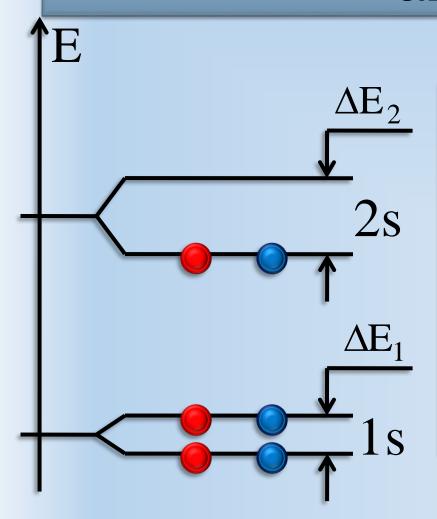
Eki bólek jaylasqan atomlardıń energetikalıq qáddileri sızılması

Eki litiy atomları bir birinen tásirlespeytuğı n aralıqta jaylasqan bolsa, olardıń energetikalıq qáddileri sızılması bir qıylı boladı:

1s qáddilerde spinleri hár qıylı bolgan eki elektron hám2s qáddilerde birewden elektron jaylasqan boladı.

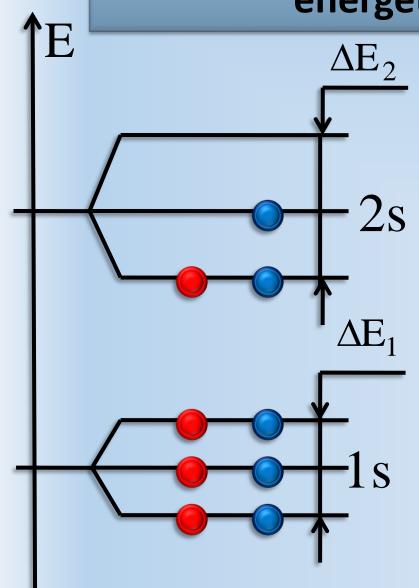
Eki atomnan quralgan sistemanın energetikalıq sızılması

- Pauli principine tiykarlanıp eki jańa halatlar payda boladı: energetikalıq qáddiler eki energetikalıq qáddilerge ajraladı.
- 1s energetikalıq qáddilerde
 Pauli principine tiykarlanıp
 4 elektron jaylasadı.

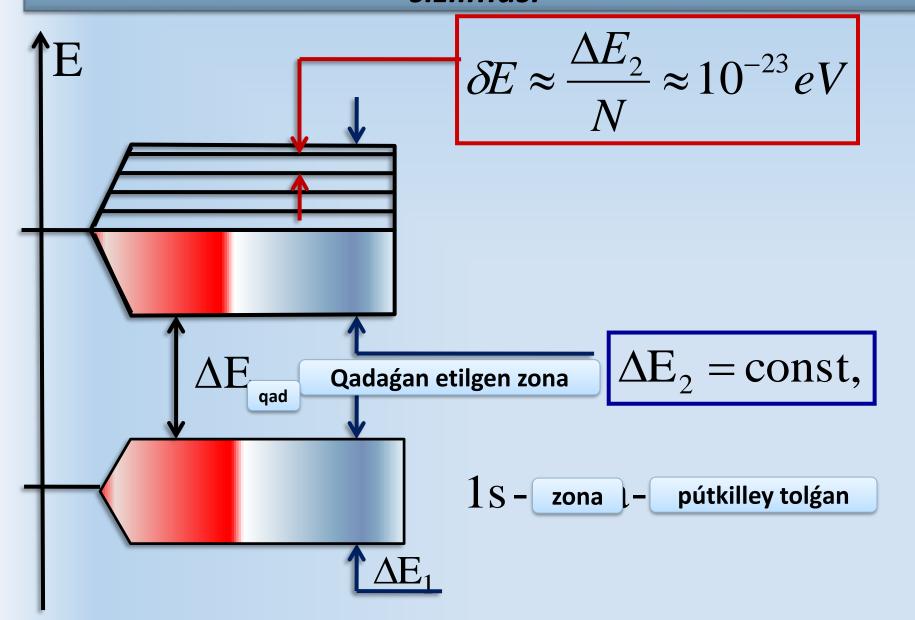
- 1.Energetikalıq qáddilerdiń ajralıw shaması
 ΔE atomlar arasındağı aralıqqa gárezli.
- 2.Atomlardıń jaqınlasıwı menen ΔE niń ajralıw shaması ósip baradı.
- 3.Shamalar $\Delta E_1 < \Delta E_2$ boliwiniń sebebi, 1s halattağı elektronlardıń yadro menen kúshli baylanısqanlığında.

Úsh atomnan ibarat bolgan sistemanıń energetikalıq sızılması

ΔE₁ hám ΔE₂ ajralıwlar shamalari eki atomnan ibarat bolgan sistemadagıga uqsas boladı.

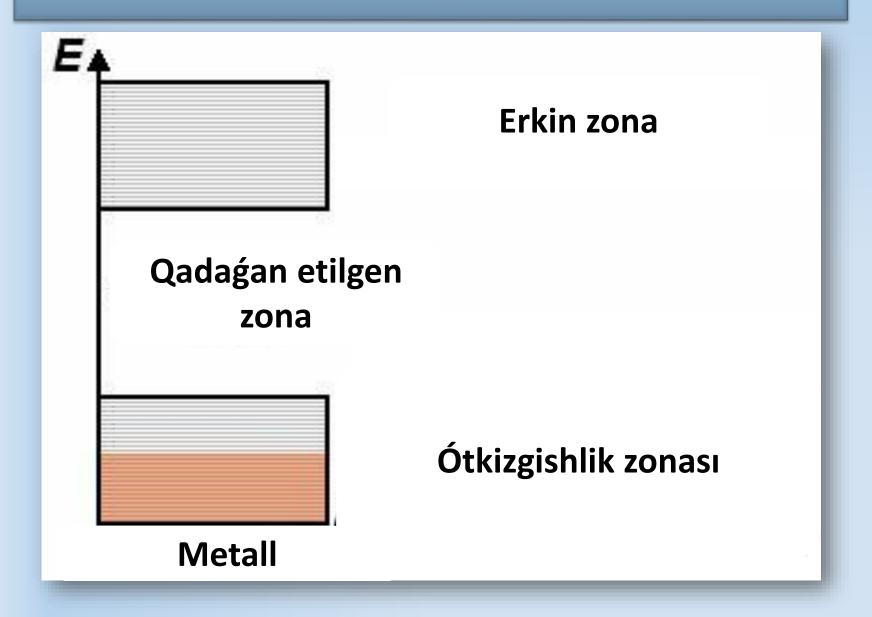
N atomlardan ibarat bolgan sistemanın energetikalıq sızılması

- 1. Energetikalıq zonalardıń keńligi kristaldıń ólshemlerine gárezli bolmay, atomlardıń tábiyatına hám kristall pánjereniń simmetriyasına gárezli.
- 2. Atomdağı elektronnıń energiyası artıwı menen ruxsat etilgen energetikalıq zonalar keńligi úlkeyip baradı, qadağan etilgen zonalar keńligi taraya baslaydı.
- 3. Hár bir energetikalıq zona júdá kóp energetikalıq qáddilerden ibarat boladı, olardıń sanı qattı deneni qurawshı atomlar sanı menen anıqlanadı.
- 4. Energetikalıq zona kvazi úzliksiz energetikalıq spektr korinisine iye.
- 5. Qadagan etilgen zonaga tiyisli energetikalıq qaddilerde elektronlar jaylasa almaydı.

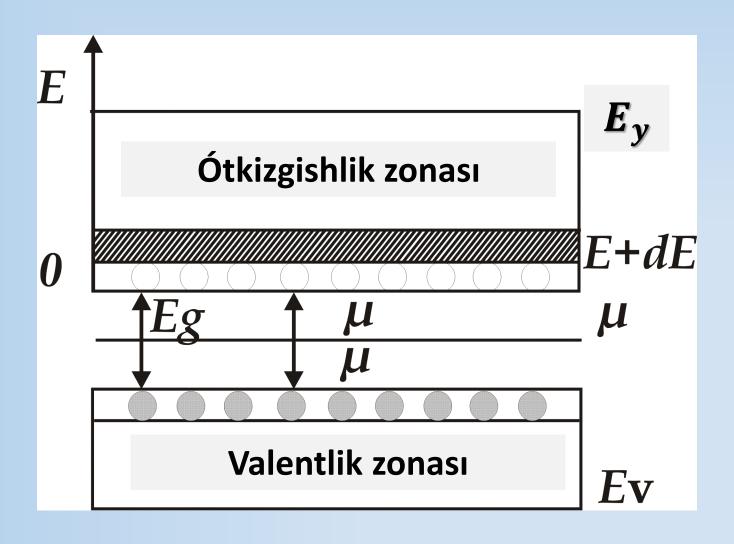
- Elektr ótkizgishlik boliwi ushin qattı deneler energetikaliq spektrine elektronlar menen bir bólimi tolgan energetikaliq zonalar boliwi zárúr.
- Qattı deneler energetikalıq spektrinde bunday bir bólimi tolgan energetikalıq zonalardıń bolmawı olarda elektr ótkizgishlik joq bolıwına sebep boladı.
- Qattı denelerdiń qadagan etilgen zonası keńligine qarap, olardı dielektrik hám yarım ótkizgishlerge bóliw múmkin.
- Dielektriklerge, salıstırmalı keń qadağan etilgen zonağa iye bolgan qattı deneler kiredi.
- Tar qadağan etilgen energetikalıq zonalarğa iye bolğan qattı deneler yarım ótkizgishlerge kiredi, olardın kenligi shama menen ~1 eV átirapında boladı.
- Qadagan etilgen zonanın tomenine elektronlar jaylasıwı ruxsat etilgen zona *valent zona*, joqarıdagısı *otkizgishlik zonası* dep ataladı.

Metaldıń zonalı sızılması

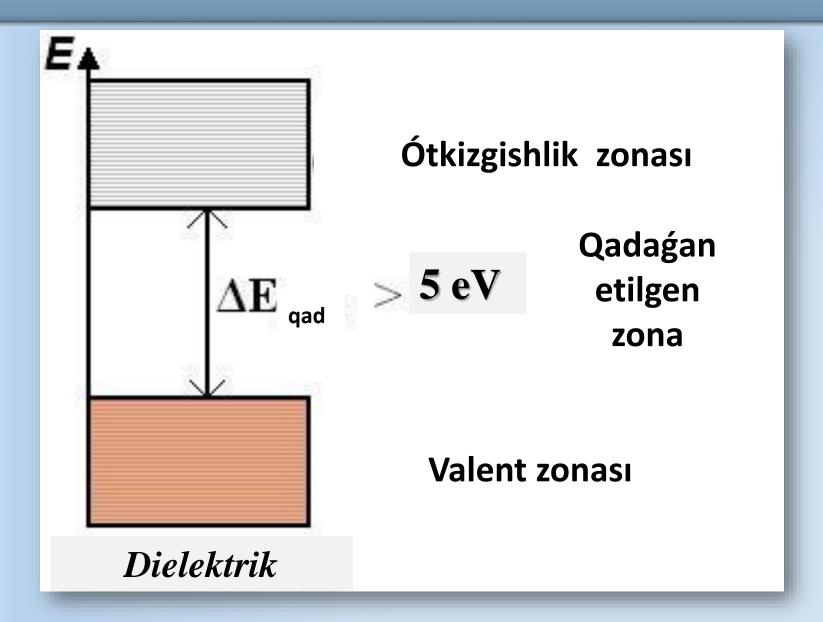
- Metallarda elektronlar valent zonanıń bir bólimin toltıradı.
- Joqargı qaddilerde jaylasqan elektronlarga 10⁻²²-10⁻²³ eV tartiptegi energiya uzatılganda, olardı jane joqargı qaddilerge otkiziw mumkin boladı.
- 1K degi jıllılıq háreketi energiyası shama menen 10⁻⁴ eV tártipte boladı. Sol sebepli, 0 den parqlı temperaturalarda elektronlardıń bir bólimi jáne de joqarğı qáddilerge óte baslaydı.
- Metallarga sırtqı elektr maydanı tüsirilgende elektronlardı jane joqargıraq energetikalıq qaddilerge otkiziw mümkin boladı.
- 1K = 0,000086101 eV

Yarım ótkazgishtiń zonalı sızılması

- Yarım ótkazgishtiń valent zonası qáddileri elektronlar menen tolıq iyelengen boladı.
- Erkin elektronlar payda qılıw ushın baylanısqan elektronlarga qadagan etilgen zona keńliginen úlken ΔE energiya uzatıw kerek.
- Yarım ótkizgishlerdiń qadağan etilgen zonası keńligi ΔΕ ≤ 3 eV átirapında boladı.
- Uy temperaturasında jıllılıq háreketi energiyası elektronlardıń bir bólimin donor qáddinen ótkizgishlik zonasına kóshiriwine jetkilikli boladı.
- Yarım ótkizgishke sırtqı elektr maydanı túsirilgende elektronlardıń tártipli háreketi, yagnıy elektr tokı payda boladı.

Dielektriktiń zonalı sızılması

- Dielektriklerde qadagan etilgen zona keńligi bir neshe eV qa teń boladı ΔE ≥ 5 eV.
- Jıllılıq háreketi energiyası dielektriktiń valent zonasındağı elektronlardı ótkizgishlik zonasına ótkiziwine jetkilikli bolmaydı.

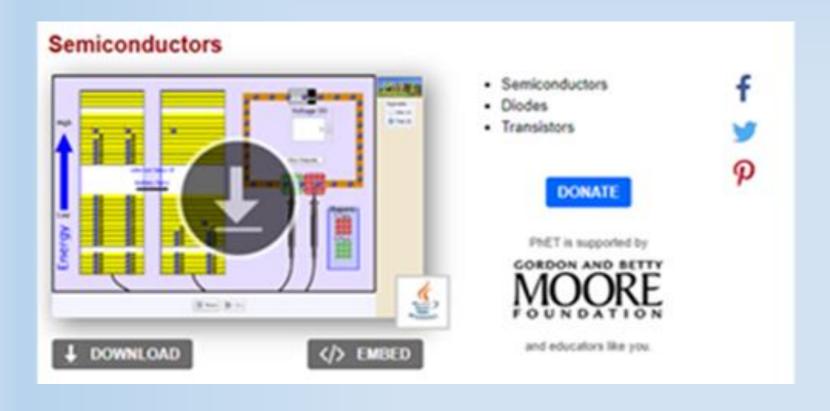
PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

- 1. Q.P.Abduraxmanov, V.S.Xamidov, N.A.Axmedova. FIZIKA. Darslik. Toshkent. "Aloqachi nashriyoti". 2018 y. OʻzR OOʻMTV 2017.24.08 dagi "603"-sonli buyrugʻi.
- 2. B.A.Ibragimov, G.Q.Atajanova. "FIZIKA". Oqıwlıq. Tashkent. 2018 j.
- 3. Q.P.Abduraxmanov, O'.Egamov. "FIZIKA". Darslik. Toshkent. O'quv-ta'lim metodika" bosmaxonasi. 2015 y. O'zROO'MTV 2009.26.02. dagi "51"-sonli buyrug'i.
- 4. Douglas C. Giancoli. Physics. Principles with Applicathions. 2004 USA ISBN-13 978-0-321-62592-2.
- 5. Physics for Scientists and Engineers, Raymond A. Serway, John W. Jewett. 9th Edition, 2012.
- 6. S.G. Kaypnazarov. "Fizika I kursı boyınsha prezentaciyalıq multimedialı shınığıwlar toplamı". Elektron oqıw qollanba. Nókis. 2022 j. OʻzR OOʻMTV 2021.31.05 dagi "237"-sonli buyrugʻi.
- 7. "Fizika-1 kursi boʻyicha taqdimot multimediali ma'ruzalar toʻplami". Elektron oʻquv qoʻllanma. Toshkent. 2019 y. OʻzR OOʻMTV 2019.04.10 dagi "892"-sonli buyrugʻi.

PEDAGOGIKALÍQ DÁSTÚRIY QURALLAR

https://phet.colorado.edu/en/simulation/legacy
/semiconductor

PEDAGOGIKALÍQ DÁSTÚRIY QURALLAR

https://phet.colorado.edu/en/simulation/legacy/conductivity

